

Referaat Symposium Barchem 2009

Monday 01 June 2009

Paul Tillich, Alfred North Whitehead en de hunkering naar relevante theologie vandaag; Bijdrage aan het gelijknamig symposium 8-9 mei 2009 in het Woodbrookershuis te Barchem.

Dr. Aad S.L. Woudenberg

Inleiding

Bij het vijftienjarig bestaan van het Paul Tillich Genootschap (opgericht op 28 oktober 1993) ontstond het plan om een symposium te organiseren over relevante theologie vandaag. Al langere tijd was de studiekering van het genootschap bezig met Tillich's verhouding tot Whitehead en het procesdenken. Dat dit symposium er nu gekomen is op het platform van de Woodbrookers en met medewerking van Palmyre Oomen stemt mij dankbaar. Barchem is voor ons bovendien een bijzondere plaats omdat Tillich hier ook eens was op een conferentie over het religieus socialisme.

Het belangrijkste doel van het symposium lijkt mij de vraag naar relevante theologie. In het kader van die vraagstelling hebben Tillich en Whitehead - hoe interessant ook - slechts afgeleide betekenis. Maar wat is dan relevante theologie? Apologetische theologie? Dat is me te heldhaftig. Het gaat me om theologie die ook door de niet-theoloog als relevant ervaren wordt. Dat wil zeggen: terzake dienend, van betekenis of gewicht. Een spreken over God (want dat is theologie in de letterlijke betekenis van het woord) - dat niet op voorhand wordt weggewuifd als achterlijk of achterhaald! Er zal dan - lijkt mij - aan de volgende eisen moeten worden voldaan: 1. De theologie dient zich te verantwoorden voor het forum van de wetenschappen en afscheid te nemen van een reprimatiedenken of God-van-de-gaten-theologie. 2. Theologie dient duidelijk te maken dat de keuze tussen schepping en evolutie een vals dilemma is.[1] 3. Veel geweld is godsdienstig gemotiveerd. Belangrijker dan de nationale grenzen is de 'Clash of Civilizations' (Huntington). Theologie zal in staat moeten zijn om aan te wijzen waar religie ontaardt in ideologie (belangengebonden interpretatie van de werkelijkheid). 4. De theologie dient zich te verdedigen tegen het verwijt van atheïsten à la Dawkins, dat God een misvatting is. Dit betekent dat de relevantie van religie voor zingeving in deze postmoderne tijd op zijn minst aannemelijk moet worden gemaakt. 5. Theologie dient economische- en milieu-implicaties te hebben.

In een poging om het veld af te bakenen zal ik eerst een kleine tijdspiegel voorhouden. Hoe groot is de verlegenheid? Waar liggen de kansen en mogelijkheden? In eerste termijn zal ik daarna komen tot een vergelijking van Tillich en Whitehead op een aantal punten. In tweede termijn zal ik nagaan in hoeverre zij onze bondgenoten kunnen zijn om in de huidige cultureel-maatschappelijke context antwoorden te formuleren die ook door niet-theologen of niet-filosofen als relevant ervaren worden.

Kleine tijdspiegel

Vorig jaar verscheen het boek 'Geleerd & Gelovig'[2] onder redactie van Cees Dekker, hoogleraar moleculaire biofysica in Delft en enige jaren geleden min of meer ongewild spreekbuis van de ID-beweging. Het boek is heel dienstig om als een kleine tijdspiegel te fungeren - een soort 'meetinstrument' om te peilen in hoeverre God van betekenis is in het leven en werken van wetenschappers ieder op hun eigen segment van de samenleving. Zij dekken weliswaar niet het geheel van cultuur en samenleving maar zijn er wel toonaangevende exponenten van.

Gelovige exacte wetenschappers komen vaak met analogieredeneringen.[3] Carlo Beenakker: De Godservaring heeft meer weg van resonantie dan van een echo. Bij een echo wordt de oorspronkelijke toon teruggekaatst, maar bij resonantie wordt de toon opnieuw gevormd. Het onmiddellijke weten omtrent God (overigens goed Augustijns) heeft iets weg van de 'teleportatie van electriciteit'. Een deeltje dat op de ene plaats vernietigd wordt en op een andere plaats blijft voortbestaan. Yuli Nazarov, afkomstig uit Rusland en docent theoretische natuurkunde stelt dat elke vraag zinloos is zonder context. De vraag naar de wortel van -1 is uitsluitend zinvol in de algebra van complexe getallen. Als we God te antropocentrisch behandelen, worden de vragen in een verkeerde context gesteld en zijn ze even zinloos als de wortel van -1 . In het aanreiken van dit soort analogieredeneringen zijn natuurkundigen zeer spitsvondig.[4]

Er wordt in Geleerd & Gelovig ruimschoots aandacht gegeven aan Darwin, schepping en evolutie. Bij veel wetenschappers vormt een van huis uit meegekregen massieve bijbelopvatting een belemmering.[5] Die schriftopvatting moet overwonnen worden, wil het geloof behouden blijven. Zo zegt de evolutiebioloog Sander van Doorn (afkomstig uit een behoudend calvinistisch milieu): "Tenslotte brak het inzicht door, dat de bijbel geen wetenschappelijke beschrijving van biologische kennis bedoelt te zijn. De nieuwe bril van een genuanceerder bijbelinterpretatie bracht een nieuwe boodschap namelijk die van Gods relatie tot de mens en de natuurlijke wereld." [6] Dit betekent voor hem een verzoening tussen Darwin en Calvijn, hetgeen curieus is en vermeldenswaard in dit Calvijn- en Darwinjaar. Het jonge-aarde-creationisme, de catastrofe-geologie en ID worden unaniem afgewezen. Schepping en evolutie sluiten elkaar niet uit. Ze tegen elkaar uitspelen levert een vals dilemma op. Evolutionisme daarentegen is een verabsolutering, zoals alle -ismen. Het is de consequent volgehouden vooronderstelling dat er aan het begin geen God staat, maar de volstrekte contingentie van de dingen en de gebeurtenissen. Evolutionisme wordt verworpen. Zo zegt Onno van Schayk: "De stap die veel evolutionisten zetten om achter deze evolutionaire mechanismen alleen toeval als drijvende kracht te zien, is mij te beperkt. Een Schepper als uiteindelijk drijvende kracht lijkt mij persoonlijk veel waarschijnlijker." [7]

Het zijn met name de economen die aandacht vragen voor gerechtigheid, zoals een Lans Bovenberg, die zichzelf ziet als een profeet en evangelist in het publieke domein en dat onderbouwt - als van huis uit goed gereformeerd jongetje - met vele loca probantia uit de Schrift. De gelovige econoom mag de uitdaging aangaan om als 'sociaal ingenieur' het bijbels mensbeeld te introduceren. De gelovige econoom is het ook die aandacht vraagt voor duurzaamheid (de groene aarde) of die laat zien dat de verbreiding van het evangelie alle marketingwetten tart.[8]

Veel academici zien het gevaar van een 'God-van-de-gaten-filosofie', zoals bijv. Rhoda Hawkins, theoretisch natuurkundige in Parijs.[9] Wil Derkse maakt erop attent dat de wetenschapsgeschiedenis op gespannen voet staat met de these dat de wetenschap als vanzelf de religie verdringt, door de zogeheten 'onttovering' van de wereld.[10] Dat wordt hartelijk beaamd door Cees Dekker getuige dit woord uit zijn inleiding: "Ik hoop dat dit boek een verdere stimulans zal zijn om de ouderwetse misvatting te laten varen dat wetenschap en het christelijk geloof strijdig zijn met elkaar. Wetenschapshistorici hebben dit idee al lang losgelaten, maar onder het grote publiek blijft dit een hardnekkig misverstand dat slechts moeizaam lijkt te verdwijnen." [11] Een beetje teleurstellend vind ik het verhaal van Bram van de Beek, die wel veel over zichzelf vertelt en over bramen, maar als theoloog verzuimt om een fundamentele systematische benadering te presenteren t.a.v. de problematiek rond geloof en wetenschap. Evenzo René van Woudenberg, die Dawkins probeert te weerleggen met behulp van de formele logica. Hij had bijv. eens kunnen spreken over de wijsbegeerte der wetsidee. Zeer eensgezind zijn de schrijvers van 'Geleerd en Gelovig' in hun afwijzing van Richard Dawkins, auteur van The God Delusion. Zo kan het dus niet en dat behoeft weinig betoog.

Eén blik in de spiegel valt buiten de bespreking van Geleerd & Gelovig. Dit vanwege de actualiteit. Het betreft het boek van de atheïstische dominee Klaas Hendrikse. De relevantie van de christelijke theologie wordt door hem met 'grimmige humor' (Kuitert) aan de kaak gesteld. Daarbij bedrijft hij een soort deconstructivisme ten aanzien van God. De ervaring van JHWH uit Ex 3:14 is volstrekt antitheïstisch. Het is de grondervaring dat God 'gebeurt' als mensen met elkaar op weg gaan.[12] Dit is echter een unieke ervaring geweest die al snel werd opgetuigd met allerlei 'heidens en almachtig behang' [13] onder invloed van de Israël omringende religies. Zo ontstond de God van het theïsme als een 'Wezen hierboven'. Dat Wezen bestaat dus niet. Met Kuitert is Hendrikse van mening dat alle spreken over boven van beneden komt. Er is veel sloopwerk, netter gezegd negatieve theologie nodig.[14] God geeft geen antwoord op vragen.[15] Hij is een vraag om antwoord 'tussen mensen' die met elkaar op weg gaan in volwassen afhankelijkheid.[16] Hoe mensen God ervaren hangt af van wat ze in hun rugzakje hebben meegekregen.[17] Verhalen over God in de bijbel doen een beroep op de verbeelding. Over Hem kan uitsluitend gesproken worden met behulp van 'is als'. [18] Verder kunnen we beter zwijgen over God, waarbij Hendrikse zich beroept op Ludwig Wittgenstein.[19] Ook bidden is stilte en verbeelding. Het Onze Vader is voor Hendrikse een 'doosje dat je niet moet openmaken' [20] Er is geen leven na de dood. Wij leven voort in iemand anders.[21] Alleen het atheïstisch geloof in een God die niet bestaat, geeft nog toekomst aan de kerk. De kerk doet het waarschijnlijk het beste als geestelijk eetcafé. Jan Hendriks kwam enige jaren geleden met de kerk als herberg... Klaas Hendrikse komt met een eetcafé.

Wij vatten deze paragraaf samen. Christenwetenschappers geven mooie en ontroerende getuigenissen. Toch is er onder deze academici meer verlegenheid dan slagvaardigheid. Op hun eigen vakgebied zijn zij zich terdege bewust van de modellen waarmee zij werken, modellen die zich al of niet conformeren aan de werkelijkheid. Een fundamentele visie op

geloof en wetenschap ontbreekt echter. Op dit punt is er veel naïviteit en onwetendheid. Het valt op dat betrekkelijk veel wetenschappers meeleven in een evangeliegemeente. En dat is nu juist niet het klimaat waar al te veel theologische reflectie plaatsvindt. In een enkel geval verdraagt de academische werkzaamheid zich schijnbaar probleemloos met de rechterflank van de gereformeerde gezindte. Er wordt scherp geanalyseerd, hetgeen verwacht mag worden van academici. Dat blijkt bijv. op het vlak van schepping en evolutie. Daar wordt echter geen consistente theorie tegenover gesteld. Tillich wordt niet genoemd. Whitehead één keer door Wil Derkse, die nog de meeste affiniteit heeft met de problematiek rond het gesprek wetenschap - theologie. Zeer scherpe kritiek op het theïsme wordt geformuleerd door Klaas Hendrikse. Maar juist van hem als theoloog had verwacht mogen worden dat hij kennis draagt van die concepten, waarin niet argeloos over het 'bestaan' van God wordt gesproken. Om het theïsme te ontmantelen behoeft men niet terstond atheïst te worden. Er is mijns inziens veel winst te behalen wanneer er onder academici (en niet alleen onder hen!) meer aandacht ontstaat voor correlatieve theologie of procesfilosofie. Aan de bespreking daarvan komen we nu toe.

Tillich over Whitehead[22]

Tillich brengt Whitehead in zijn Systematische Theologie diverse malen ter sprake. Hij doet dat steeds in zgn. catalogi (opsommingen van namen). Een eerste keer gebeurt dat bij de behandeling van de theologische cirkel. Het a-priori van de filosoof of godsdienst-wetenschapper is gegrond in een 'mystieke ervaring'. Voor de scholastici was dat het *Ipsium esse*, voor Spinoza de universele substantie, voor Hegel de Absolute Geest en voor Whitehead... het waardenscheppend proces! Als de wetenschapper zich van zijn eigen a-priori bewust wordt, is dat omdat dit a-priori al van meet aan aanwezig was. Dit is de cirkel waaraan niemand ontkomt - ook de theoloog niet: de theologische cirkel.[23] Ik denk dat Whitehead het hier tot op zekere hoogte mee eens geweest zou zijn. Anders wordt dat bij Tillich's behandeling van het ontologisch Godsbewijs.

De uitspraak dat God bestaat is een *contradictio in terminis*. We ontkomen daar echter niet aan zolang we onder de condities van de existentie over God spreken. Omdat God onze werkelijkheid transcendeert (daarvan Grond en zin is), weersprekt de Godsidee elke logische gevolgtrekking over Hem. God zou dan namelijk van de wereld afgeleid kunnen worden, een schakel in de zijnsketting zijn en als zodanig binnen onze werkelijkheid getrokken worden.[24] Daar Whitehead - aldus Tillich - God identificeert met de 'teleologische intelligentie die de processen in onze werkelijkheid stuurt', wordt God tot een ontbrekend deel van onze wereld gemaakt (Gott von der Welt abgeleitet). Hij gooit daarmee Whitehead's Godsconcept op de grote hoop van ontologische godsbewijzen en serveert hem vervolgens af. Of hij Whitehead daarmee recht doet is zeer de vraag.[25] Tillich was niet de man van de nauwgezette 'Kleinarbeit', maar de generalist die wijst op de grote verbanden en tradities. Hiermee doet hij niet zelden denkers tekort die hij niet zelf uitputtend bestudeerd heeft, maar die hij tracht in te passen in denktradities op grond van informatie uit de tweede hand.[26] Opvallend is dat hij in zijn catalogi Whitehead steeds in een adem noemt met Wieland en Hocking. Deze drie denkers zijn volgens hem klaarblijkelijk de representanten van het procesdenken.

In de SyTh III maakt Tillich er zich wel heel gemakkelijk vanaf. Als direct aan het begin van hoofdstuk I merkt hij op dat 'leven' een omvattender begrip is dan 'proces'. [27] Daarmee brengt hij Whitehead buiten haken en hoeft zich niet meer met hem uiteen te zetten. Hij doet dat dan ook niet meer en dat is wel zo makkelijk. Persoonlijk denk ik dat er tussen het denken van Tillich en dat van Whitehead in hoge mate sprake is van structuurgelijkheid, ook al betwist Tillich Whitehead diens uitgangspunt.

Ik wil Tillich en Whitehead nu met elkaar vergelijken op een aantal punten en daarna de vraag beantwoorden of ze ons al of niet tezamen helpen kunnen bij de beoefening van een voor onze tijd relevante theologie. Het eerste punt is de relatie God-wereld. Het tweede betreft enige themata uit de geschiedbeschouwing en het derde gaat over de verhouding tussen wetenschap en religie.

Irrationeel dynamisch scheppingsdenken en The Concept of Creativity

Allereerst dus God en wereld. Het denken van Tillich is mijns inziens het beste te typeren als een irrationeel dynamisch scheppingsdenken. Daarvoor dienen we terug te gaan over Schelling II tot op de mysticus Jakob Böhme. Voor Böhme is God Grund, maar ook Ungrund. Er is een diepte in God, een oneindig grondeloze onbepaalde wil. Daarbij moeten we

niet denken aan de wil als een moderne psychologische categorie, maar aan de 'wil' als het drijvend beginsel in Schepper en schepsel. Het is deze wil die God als het ware buiten Zichzelf drijft, terwijl Hij toch Zichzelf blijft. In God is een dynamisch element dat tot geschiedenis leidt.[28] Tillich is in zijn denken sterk afhankelijk van Böhme en Schelling. Ook bij hem is er een dynamisch element in God. God is de Grond van het Zijn, maar in Hem is ook diepte. Waar Schelling sprak over de drie potenties in God, spreekt Tillich over de drie trinitarische principes. In het kader van God als de Levende spreekt Tillich hierover als volgt: Het eerste trinitarische principe is dat wat God tot God maakt, de grond van het zijn waaruit alles ontspringt. Het tweede trinitarische principe is de logos-structuur van de werkelijkheid, waardoor alle dingen weer doorzichtig worden tot op God. Het derde trinitarische principe staat voor het geheel van het goddelijk levensproces maar is tevens een apart principe. Het verenigt alle dingen met de goddelijke grond van het bestaan. Het is de eenheid van 'macht' en 'zin'. [29] Als we dit dynamische scheppingsdenken irrationeel noemen dan stellen we het daarmee tegenover een streng rationele wijze van denken als van bijv. Descartes (een tijdgenoot van Böhme!) Het denken van Tillich is existentieel gemotiveerd, maar daarmee nog niet onredelijk.

De 'Ungrund' in God wordt door Tillich ook wel het niet-zijn genoemd. Dit niet-zijn maakt God tot de levende God. Het wordt door God permanent in Zichzelf overwonnen. De verschuivingen in terminologie hangen samen met de verwerking van de existentiële fenomenologie in wat hij aan idealistisch erfgoed heeft meegekregen. Zo kan hij ook zeggen dat God als de Grond van het Zijn de subject-object-structuur van de werkelijkheid in stand houdt. Sterker nog: God is die structuur. Om precies die reden kan God ook niet de top van de zijnspiramide zijn. De God van het theïsme 'bestaat' niet. Als deze God in de angst van de wanhoop verdwenen is verschijnt de God above God. Men leze daarvoor het slot van Tillich's *The Courage to Be*.

We trachten nu Whitehead's Concept of Creativity te typeren voor zover dat in dit korte bestek mogelijk is. Creativiteit is samen met de categorieën 'een' en 'veel' een zgn. ultieme categorie (category of the ultimate). Er is in de werkelijkheid een drang die leidt van disjuncte veelheid tot conjuncte eenheid. Het ligt in de natuur van de dingen, dat het vele streeft naar een complexe eenheid. De ultieme categorie van de creativiteit is oorzaak van dit voortschreden van disjunctie naar conjunctie waarin een nieuwe actuele entiteit[30] gecreëerd wordt. Dit ultieme metafysische principe is *causa sui*. [31] Het is inherent aan de werkelijkheid als zodanig. Het mag niet begrepen worden als een externe factor / actor die 'erbij komt', een voortgang met eigen doelen. [32] Dit zou in tegenspraak zijn met wat Whitehead noemt het ontologische principe. [33] Iedere ervaringsgebeurtenis moeten we dus beschouwen als door zichzelf veroorzaakt. Het proces van wording is een proces van zelschepping. [34] Al gelijk in het voorwoord van *Process and Reality* zegt Whitehead, dat hij aan Bergson veel te danken heeft. [35] Een vergelijking van Whitehead's Concept of Creativity met Bergson's *élan vital* ligt voor de hand, maar moet binnen het kader van dit artikel achterwege blijven.

Wanneer Whitehead komt te spreken over God, dienen wij ons te realiseren dat hij geen theologie heeft willen schrijven maar een 'Philosophy of Organism' of zoals de ondertitel van zijn *Process and Reality* (Gifford Lectures, Edinburgh 1927/8) laat zien: een kosmologie. Dit dienen wij steeds voor ogen te houden. Whitehead komt als niet-theoloog echter wel tot het aannemen van een metafysische noodzakelijkheid van God. Zonder deze aanname zou er namelijk geen antwoord zijn op de vraag waar de 'eeuwige objecten' [36] verblijven, daar ze geen actuele entiteiten zijn. Ook zou er geen 'aanleiding' zijn voor het subjectieve doel van een actuele gebeurtenis. De levende subjectieve identiteit van een gebeurtenis gaat namelijk na haar 'beslissing' en 'satisfactie' verloren. Zij slaat zichzelf als superject op in het bestand van de zijnden. Zonder een ultieme werkelijke grond kan er uit dit 'dode' objectieve verleden geen levend subjectief ervaren (subjective aim) voortkomen. Het postuleren van God is tenslotte ook nodig om aan de orde en de waarden van onze wereld een werkelijke grond te verlenen. [37] God is de ultieme bron van ons ervaren. Toch is Hij ook Zelf een actuele entiteit en kent dus de verschillende fasen van de *conrescence* (samengroeiing). Hij heeft een primordiale natuur (- is het altijdige reservoir van alle mogelijkheden) en Hij heeft een volgnatuur, die door Whitehead de consequente natuur genoemd wordt. Het betreft hier het altijddurende worden van God, dat voortvloeit uit de interactie tussen Zijn priordiale hoedanigheid en de actuele entiteiten van de wereld. [38]

Nu dient echter de vraag zich aan hoe God zich bij Whitehead verhoudt tot het metafysisch principe van de creativiteit. Dit principe is een ultieme categorie. Moeten we daaruit opmaken dat het fundamenteeler is dan God? Een soort God boven God? De ultieme oorsprong van de hele werkelijkheid inclusief God? Dat bedoelt Whitehead niet. Wel benadrukt hij dat de actuele entiteiten niet minder zelscheppend zijn dan God (die ook een actuele entiteit is). Alle actuele entiteiten zijn schepsels van hun eigen zelscheppende activiteit. Het is niet zo dat iets anders hen schept. Ze zijn 'schepsels' van de creativiteit en in die zin is ook God het 'product' van de creativiteit. Het universum is creatief niet omdat God als de Schepper dat zo gewild heeft. De kosmos is een zelscheppend dynamisch wordingsproces. God is alleen Schepper in die zin dat Hij elke temporele actuele entiteit mogelijk maakt. [39] Als het

initiële subjectieve doel eenmaal gegeven is, bepaalt de actuele entiteit haar eigen wording.[40] Er kan niet ontkend worden, dat creativiteit bij Whitehead een soort van 'metafysische onafhankelijkheid' behoudt ten opzichte van God en alle temporele actuele entiteiten.[41]

In een eerste poging tot systeemvergelijking constateren wij dat zowel Tillich als Whitehead de problematische theologische positie van het theïsme achter zich hebben gelaten. Voor Tillich is deze God gestorven in de loopgraven van Verdun.[42] Voor Whitehead heeft deze God de attributen van Caesar.[43] Voorts vinden we bij Tillich en Whitehead - een ieder komend vanuit hun eigen traditie - een samendenken van God en werkelijkheid. Bij Tillich houdt God niet alleen de subject-object-structuur van de werkelijkheid in stand; Hij is ook die structuur. Whitehead op zijn beurt houdt God en de fysieke wereld in één grote dubbelgreep bijeen. Het is één groot dynamisch wordingsproces, waarin God de wereld schept en de wereld God schept.[44] Tenslotte is er bij beiden sprake van een dynamisch scheppingsdenken. Bij Tillich is er een dialectische negativiteit in God Zelf, het eerste trinitarische principe dat tot geschiedenis leidt. Bij Whitehead is daar de ultieme categorie van de creativiteit, het ultieme metafysische principe dat oorzaak is van de zelfschepping van God en wereld.

Kairos, novelty en de geschiedenis

Het kairosbegrip is het centrale begrip in Tillichs geschiedbeschouwing. Hij heeft het reeds vroeg in de twintiger jaren van de twintigste eeuw ontwikkeld. Dat gebeurde vooral onder invloed van de toenmalige historische verhoudingen. Met name in het Religieus Socialisme heeft Tillich een kairos gezien. Dat is niet onaardig om hier te vermelden aangezien Tillich op deze plaats geweest is - in het Woodbrookershuis te Barchem, waar het Religieus Socialisme zo'n belangrijke rol gespeeld heeft.[45] In zijn SyTh heeft Tillich het kairosbegrip opgenomen en geïntegreerd in het geheel van zijn geschiedbeschouwing.

Kairos, in tegenstelling tot chronos, is de tijd waarin de beslissing valt.[46] Dat heeft altijd iets existentieels en gebeurt onder de druk van de concrete, historische, sociale en politieke omstandigheden. In een kairos wordt geschiedenis gemaakt. Het is het doorbreken van het eeuwige in de tijd. Hier raken het absolute en het relatieve aan elkaar. Er is sprake van een geschiedbewustzijn, dat wortelt in de diepten van het Onvoorwaardelijke.[47] In een kairotisch moment komt ook het 'onafleidbaar nieuwe' aan het licht. Dit is een technische term in Tillichs theologie. Hij behandelt het in zijn categorieënleer in samenhang met substantie en causaliteit. In de anorganische levensdimensie staan oorzaak en gevolg naast elkaar. De substantie verdraagt hier deling. In de organische levensdimensie is er echter sprake van individualiteit. Het organisme verdraagt geen deling op straffe van de dood. Een nieuwe situatie is altijd een andere toestand van hetzelfde organisme. Het 'naast-elkaar' wordt doorbroken door deelname.[48] In de psychische dimensie vervolgens zit de causaliteit a.h.w. gevangen in de substantie. In de dimensie van de geest daarentegen doorbreekt de causaliteit die begrensdheid. 'Das bedingte Vorher' bepaalt nu de 'speelruimte' waarbinnen een scheppende akt mogelijk wordt, maar bepaalt niet de inhoud van die akt. Hier ontstaat ruimte voor het onafleidbaar nieuwe (in het kairotisch moment) en daarmee voor de dimensie van het historische: vrijheid heerst over het determinisme!

Het onafleidbaar nieuwe is van groot belang voor Tillichs geschiedbeschouwing. Er is bij hem geen plaats voor het traditionele leerstuk van de voorzienigheid Gods. Geschiedenis bestaat bij de gratie van de menselijke vrijheid en de spontaneïteit van het geschapene. De structuur van de geschiedenis sluit het toevallige, het verrassende en het onafleidbaar nieuwe in. Zo komt het tot een 'Anreicherung des göttlichen Lebens'. God gaat als het ware door de geschiedenis heen. De beste theodicee is altijd nog de historisering van het Wezen Gods! In dit opzicht is Tillich steeds een exponent van het Idealisme gebleven. Niet alles wordt echter meegenomen in het goddelijke levensproces. Langs de weg van de Essentifikation (een Schellingiaanse categorie) wordt het niet-zijn uitgezuiverd. Er zijn gebeurtenissen waar God in zijn majesteit aan voorbijgaat en die onvoldoende gewicht hebben voor de eeuwigheid. Het kairotisch moment brengt niet per definitie het - wat Tillich noemt - "Nieuwe Zijn" aan het licht. Christus is de grote KAIROS aan wie alles afgemeten moet worden. Parallel aan de kairosleer moet ook Tillichs leer van de demonisering bestudeerd worden! Demonisering is voor hem - kortweg- deelhebben aan de Macht van het Zijn en tegelijk geen doorzicht geven tot op God. Met een biomedisch voorbeeld (analogon): Kanker bestaat bij de gratie van de celdeling, maar richt intussen wel het eigen organisme te gronde. Het goddelijk levensproces is een eeuwig proces. De Tillich-teksten geven aanleiding tot de aanname van een presentische eschatologie waarbij de geschiedenis tot stilstand komt in het eeuwige nu. Anderzijds lijkt er een futurische eschatologie te bestaan met een (trinitarische!) afloop van de geschiedenis over de tijdlijn.

Whitehead geeft aan het nieuwe (novelty) geen eigen plaats in zijn categoriale schema. Toch behoort het tot zijn begrippenapparaat en noemt hij het in één adem met 'creativity'. Creativiteit is 'the principle of novelty'.[49] Het wordingsproces van iedere actuele entiteit is een 'advance into novelty'.[50] De primordiale hoedanigheid van God is de bron van novelty, omdat zij het reservoir is van alle nog niet verwerkelijkte mogelijkheden. Dat wordt in de

initiële fase van de concrescence 'gevoeld'. [51] Het zijn de eeuwige objecten die de hogere entiteiten verlokken (lure) tot de mogelijkheid van het nieuwe om daarmee te komen tot grotere intensiteit van ervaren en hogere vormen van subjectieve voldoening. Overigens opent zich hiermee ook de mogelijkheid van vergissing en kwaad. [52] Er is ook nieuwheid beneden het reflexieve menselijke niveau. Het is belangrijk daarbij te bedenken, dat bewustzijn en subjectiviteit voor Whitehead niet hetzelfde zijn. Een steen of een elektron hebben geen bewustzijn, maar wel subjectiviteit. Teilhard de Chardin zou gezegd hebben: de dingen hebben een binnen- en een buitenkant.

God heeft niet alleen een primordiale natuur, maar ook een consequente natuur. Hij neemt de temporele wereld in zich op en is omgekeerd ook van invloed op de wereld. We komen hiermee aan één van de meest intrigerende aspecten van Whiteheads denken en schetsen daarvan een vereenvoudigd beeld zonder in te gaan op de vele ragfijne onderscheidingen. [53] Om een en ander goed te begrijpen is het volgende watervoorbeeld [54] zeer dienstig. Stellen wij ons de temporele actuele entiteiten voor als stromende beekjes (temporele flux), dan is God het meer waarin alle beekjes uitstromen. Het water gaat op in de 'everlastingness' van God. Waterpartijen die ná elkaar in het meer stromen zijn eenmaal in het meer gelijktijdig. Successie gaat over in gelijktijdigheid. Alle entiteiten zijn 'everpresent' en objectief onsterfelijk in God. Gods consequente natuur is op deze manier een antwoord op het door Whitehead geformuleerde religieuze probleem van de hunkering naar nieuwheid waarbij het verleden niet verloren gaat, of de hunkering naar behoud zonder verstarring. Gods consequente natuur kan ook gezien worden als een schatkamer, waarin alles wat gered kan worden bewaard blijft. Een altijd groeiende verzameling. Dat sluit aan bij het watervoorbeeld. God is altijd in Zichzelf volledig, maar is niet onveranderlijk of statisch. Het meer wordt steeds voller. Het groeit aan. Er is groei in God; groeiende satisfactie. Of ook echt álles bewaard wordt in het meer van Gods 'everlastingness' is een subtiel probleem. Er zijn uitleggers van Whitehead die stellen dat er eliminatie is in God bij het prehenderen van de temporele actuele entiteiten. Dat is zijn 'waardering' als analogon voor wat in de bijbel zijn wijsheid genoemd wordt. Anderen gaan ervan uit dat die eliminatie al heeft plaatsgevonden in de satisfactiefase van de te prehenderen entiteiten. [55]

Een zeer interessante vraag is nu of God ook invloed heeft op de temporele wereld. Die 'invloed' kan gezien het ontologisch principe [56] uitsluitend bestaan in de vraag naar de mogelijkheid van het prehenderen van Gods consequente natuur door temporele entiteiten. [57] Sterk vereenvoudigd kan men nu zeggen, dat God in zijn volgnatuur alle lijden, alle verdriet, alle mislukking, maar ook alle triomf en vreugde van de temporele wereld 'voelt', met grote tederheid (tenderness) bewaart wat 'gered' kan worden en als mogelijkheden aanbiedt aan de actuele entiteiten wat tot een intensere beleving en grotere voldoening kan leiden. In dit verband (in deel 5 van PR) kan Whitehead zelfs spreken over Gods consequente natuur als oordeel over de wereld, over Gods liefde voor de wereld en over zijn 'providentie' voor particuliere gebeurtenissen. In zijn primordiale natuur is God een Onbewogen Beweger, maar in zijn consequente natuur is Hij een Bewogen Beweger.

Weer maken we een tussentijdse vergelijking tussen Tillich en Whitehead en constateren, dat God en mens ook op het vlak van de geschiedenis in één ruimte gedacht worden. Er is sprake van een totaliserend concept van werkelijkheid dat gedisciplineerd wordt door synergie en niet door diastase. [58] Synergetisch is wellicht nog te zwak uitgedrukt. Het goddelijk 'levensproces' voltrekt zich door de beslissingen in een kairos of in een concrescence heen. Gods levensproces is precies die geschiedenis. Bij beide denkers gaat het om een eeuwig proces en bij beiden wordt eenzelfde soort spanning voelbaar tussen presentische en futurische eschatologie. [59] Opmerkelijk is dat de theologiefilosof Tillich geheel afscheid genomen heeft van 'Gottes lenkendes Schaffen' (de leer der voorzienigheid). Hij spreekt verder nogal abstract en ontologisch over God en het historisch proces. God is 'niet onpersoonlijk' [60], maar daar blijft het dan ook bij. De filosoof Whitehead daarentegen begin in zijn droom (PR dl. V) juist vrijmoediger te spreken over wat God 'doet', over diens liefde en diens 'particular providence for particular occasions'- God, the great companion, the fellow-sufferer who understands. [61]

Correlatieve theologie en organische filosofie; Tillich en Whitehead over de wetenschap

Tillichs methode is die van de correlatie. Over het algemeen wordt de methode kortweg getypeerd als de methode van filosofische vragen met theologische antwoorden. [62] Er is echter een precisering nodig. Tillichs correlatie is ook en vooral een vorm-inhoud-correlatie. De filosofie bepaalt de vorm van de antwoorden. De antwoorden daarentegen kunnen niet uit de vragen worden afgeleid. Die worden door de theologie geformuleerd onafhankelijk van de filosofie. Het mooie van Tillichs methode is, dat daarin de wetenschappen ten volle serieus worden genomen. Dat is mede oorzaak geworden van het feit dat zijn theologie in de Angelsaksische landen een zo hoge vlucht genomen heeft. In het lange tijd

door Barth en het Neocalvinisme gedomineerde Europa is dat wel anders. Het Paul Tillich Genootschap heeft in de vijftien jaar van haar bestaan het 'grensverkeer' tussen religie en wetenschap steeds willen propageren, maar heeft toch moeten ervaren dat er met name op academisch niveau slechts een marginale belangstelling voor Tillich bestaat. Maar dit terzijde. De vraagpoot van de methode kan preciezer omschreven worden. Tillich bedient zich van de ontologie of meer in het bijzonder - de existentiële filosofie. Hij benadrukt dat het hem daarbij niet zozeer om een filosofische school gaat als wel om al het denken van oude tijden af aan, dat probeert om het bestaan als vraag te formuleren. In feite komt het hierop neer dat alle (mens)wetenschappen uitgenodigd worden om bij te dragen tot het formuleren van die vraag. Zijn leven lang heeft Tillich die uitnodigende houding in praktijk gebracht in vele en intensieve gesprekken met studenten en in het interdisciplinair academisch verkeer. Hij was er ten volle van overtuigd, dat een échte vraag wel correleren moet met een christelijk antwoord. Of anders gezegd: Als de boodschap van de bijbel en de christelijke traditie een écht antwoord pretendeert te zijn, dan móet dit antwoord wel aansluiten op onze diepste vragen! Deze instelling maakte van Tillich een zeer open en ontvankelijk mens. Adorno die bij hem promoveerde noemde hem eens een 'wandelend systeem van antennes'. Voor de antwoordpoot van de correlatiemethode is Tillich's symboolbegrip zeer belangrijk. Een bespreking daarvan voert in het kader van dit artikel echter te ver. Wie de uitwerking van de correlatiemethode eens 'aan den lijve' wil ondervinden zou de prekenbundels van Tillich moeten lezen.[63] Zoveel mag duidelijk zijn, dat de wetenschappen bij Tillich voor de volle 100% serieus genomen worden. Het is voor de theologie *conditio sine qua non* dat ze gehoord worden. Zo niet, dan kan er al helemaal geen sprake zijn van theologie.

Nu komen we toe aan de visie van Whitehead. In zijn conceptualisering kunnen theologie / filosofie en wetenschappen op voorhand al geen concurrenten zijn van elkaar. Zijn denken is namelijk een kosmologie d.w.z. een alomvattend denken. Zelf heeft hij dit denken bij herhaling getypeerd als organische filosofie, zich daarmee verzettend tegen de strikte scheiding van 'matter' (spacial extension) and mind (cogitation) in het wetenschappelijk materialisme. In *Science and the Modern World* (SMW) schetst hij hoe deze boedelscheiding bij Descartes tot stand kwam.[64] Ook beschrijft hij de pogingen van Spinoza en Leibniz om juist niet in dit dualisme te vervallen en de nieuwe inzet van William James aan het begin van de twintigste eeuw die *consciousness* geen entiteit noemde maar een functie. In de organische filosofie is er geen discrepantie tussen psychologie (study of the cogitations, qua passions of the mind) en epistemologie (study of the cogitations qua leading to an inspection of an objective world)[65], geen discrepantie tussen fysica en filosofie of tussen wetenschap en religie. Tegenover Descartes' *res cogitans* en *res extensa* staat bij Whitehead het bipolair proces van zelschepping. Elke actuele entiteit heeft een fysieke en een mentale pool.

In SMW vinden we ook de veelgeciteerde omschrijving van organische filosofie - een van de weinige plaatsen waar Whitehead opzettelijk een omschrijving geeft van het begrip: "The materialistic starting point is from independently existing substances, matter and mind. The matter suffers modifications of its external relations of locomotion, and the mind suffers modifications of its contemplated objects. There are, in this materialistic theory, two sorts of independent substances, each qualified by their appropriate passions. The organic starting point is from the analysis of process as the realization of events disposed in an interlocked community. The event is the unit of things real. The emergent enduring pattern is the stabilization of the emergent achievement so as to become a fact which retains its identity throughout the process."[66] Om te onderstrepen dat er geen scheiding is tussen stof en geest of tussen het fysieke en mentale zegt hij enige regels verderop: "It is equally possible to arrive at this organic conception of the world if we start from the fundamental notions of modern physics, instead of ... from psychology and physiology."[67]

In hoofdstuk XII van SMW gaat Whitehead expliciet in op de relatie tussen 'Religion and Science'[68] Hij pleit voor een verzoening tussen een diepzinnigere religie en een subtielere wetenschap.[69] De wetenschap heeft zich ontwikkeld, gestimuleerd door een veelheid aan ontdekkingen en is permanent bereid om haar modellen en uitgangspunten bij te stellen. Daarvan geeft Whitehead enige prachtige voorbeelden. De religie daarentegen heeft de neiging om te verstarren en te ontkennen. De religie durft de uitdaging van vernieuwing en verandering niet aan en levert een achterhoedegevecht.[70] Whitehead's advies laat niets aan duidelijkheid over: "Religion will not regain its old power until it can face change in the same spirit as does science. Its principles may be eternal, but the expression of those principles requires continual development."[71] In dit verband doet Whitehead uitspraken waar Tillich het van harte mee eens zou zijn geweest.[72]

Het behoeft niet veel betoog dat filosofie en theologie enerzijds en exacte wetenschappen anderzijds een gelijkwaardige plaats ontvangen in het denken van Tillich en Whitehead. Er is sprake van correspondentie, niet van antithese. Met de correlatieve methode van Tillich ben ik al jaren vertrouwd. Het heeft mijn denken diepgaand beïnvloed. Het procesdenken van Whitehead kwam niet direct maar indirect tot mij. Het was een van zijn epigonen, Ben A. Crul, die mij met zijn inleiding op Griffins "Reenchantment" op die weg zette: een harmonieus samengaan van wetenschap en religie waarbij van beide kanten de vooroordelen overwonnen zijn.[73] Na de vergelijking van Tillich en Whitehead kan ik alleen maar zeggen: Ze liggen langszij en op gelijke koers!

Relevante theologie vandaag

Met deze uitspraak - langs zij en op gelijke koers - kom ik terug op de vraag waar wij mee ingezet zijn. Het gaat er mijns inziens niet om dat we in dit symposium een keuze maken tussen Tillich of Whitehead. Wel constateer ik, dat er een hoge mate van systeemgelijkheid tussen beide denkers is aan te wijzen, ook al heeft Tillich nooit een procestheoloog willen zijn. Beiden kunnen zij onze bondgenoot zijn op de weg naar een relevante theologie vandaag. Daarover tenslotte meer naar aanleiding van de criteria die ik in de inleidende paragraaf genoemd heb.

Voor alles hebben wij behoefte aan concepten waarin geloof en wetenschap aangelegd zijn op verzoening met elkaar. Het westerse denken is op dit punt meestentijds een geschiedenis van rivaliteit geweest. Augustinus verklaarde de theologie tot 'koningin' van de wetenschappen. Hij is het die voor eeuwen de toon gezet heeft met zijn uitspraak in *De docta Christiana: Ab ethnicis si quid recte dictum, in nostrum usum est convertendum*.^[74] Een nieuwe wind gaat waaien met Albertus de Grote die in de dertiende eeuw de naam krijgt de grootste geleerde te zijn van het avondland en die een theologie ontwerpt, gestoeld op Aristoteles en zijn Arabische commentatoren. De filosofie wordt de dienstmaagd van de theologie (*ancilla theologiae*).^[75] Aan het eind van de ME emanciperen de wetenschappen zich van de theologie. Wetenschap en cultuur claimen eigen wortels.^[76] Het magische wereldbeeld maakt plaats voor een 'verdinglichung' van het wereldbeeld.^[77] Met Descartes vindt er een scheiding plaats tussen 'matter and mind'.^[78] Er voltrekt zich een boedelscheiding tussen geloof en wetenschap, die in de Aufklärung steeds duidelijker zichtbaar wordt, totdat Schleiermacher tenslotte verzucht: *Soll dann der Knoten der Geschichte so auseinander gehen...*^[79] In onze tijd heeft de theologie als wetenschap haar gezag bijkans geheel verloren. Ze mag 'verklaren' wat de wetenschap nog niet begrijpt. God is een gaatjesvuller geworden.^[80] Er worden moedige pogingen ondernomen om de kloof te dichten. Meestentijds helaas zonder al te veel succes.^[81] De hunkering naar relevante theologie is sterker dan ooit. Het is nodig dat er concepten gepresenteerd worden waarin de oude tegenstelling tussen geloof en wetenschap verzoend is. Het is nodig, dat die concepten gepropageerd worden!

Paul Tillich heeft met zijn correlatieve denken bewust een poging gedaan om de synthese opnieuw te voltrekken. Hoe hij de wetenschappen een plaats geeft in zijn systeem is boven beschreven. Zo mogelijk nog nauwer dan bij Tillich zijn wetenschap en religie bij Whitehead op elkaar betrokken.^[82] God krijgt in zijn organische filosofie zelfs een metafysische noodzakelijkheid. Hier ligt ook de mogelijkheid om de uitzichtloze discussie over schepping en evolutie achter ons te laten. In dit Calvin- en Darwinjaar viel enige tijd geleden een folder door de Nederlandse brievenbussen met de titel 'Schepping of evolutie'.^[83] Het is een jammerlijk voorbeeld van hoe het niet moet. Daarmee verliezen kerk en Christendom iedere vorm van geloofwaardigheid en gezag. Geloof en wetenschap worden hier per definitie als elkaar vijanden gepostuleerd. Een genuanceerder benadering is hoognodig. En een vruchtbaar alternatief is mogelijk.^[84]

Als criterium voor relevante theologie noemden wij ook de religiekritiek.^[85] Op dit punt ontwikkelde Tillich een uiterst doeltreffend instrumentarium met zijn leer over de demonisering. Indrukwekkend is zijn analyse en verwerping van het Nationaal Socialisme in zijn 'Die sozialistische Entscheidung', hetgeen hem zijn leerstoel in Frankfurt kostte. Als eerste hoogleraar in Duitsland werd hij door de Nazi's afgezet en vertrok in 1933 naar Amerika. Op dit punt lijkt mij Tillich slagvaardiger dan Whitehead. Deze beschrijft het kwaad in termen van wedijverende waarden, gebrek aan harmonie, afbraak, gebrek aan harmonie, het in vrijheid negeren van het goede en schone (*kalos kai agathos*), niet ingaan op de verlokking van goede mogelijkheden. Het is de vraag of hij daarmee de ware aard van het kwaad wel voldoende onderkent! Het kwaad is bij hem *privatio boni* (afwezigheid van het goede). Een theoloog als bijv. Karl Barth maakt in zijn dogmatiek onderscheid tussen 'de schaduwzijde van Gods goede schepping' (gebrokenheid, lijden, ziekte, sterven...) en het Nichtige (het kwaad als zodanig, als God-vijandige macht). Een dergelijk onderscheid is voor Whitehead ondenkbaar vanwege het ontologisch principe. Het kwaad kan geen actuele entiteit zijn, wel een mogelijkheid waaraan voorbijgegaan wordt. Zoals gezegd - Tillich lijkt meer oog te hebben voor de demonie van het kwaad. Bij hem participeert dat kwaad namelijk aan de Zijnsmacht van God. In het verlengde van deze problematiek ligt mijns inziens de vraag naar sociaal economische gerechtigheid en de milieu-implicaties van een relevantie theologie. Sociaal onrecht lijkt me een vorm van demonie. Milieuproblematiek ligt meer in de richting van wedijverende waarden, gebrek aan harmonie en onvolkomen satisfactie. Wij zullen daar nu niet verder op ingaan. Het geeft aanleiding tot een interessante discussie. Wellicht is die discussie zo interessant, dat zelfs een Dawkins daar lovend over kan spreken...

[1] Dit punt had ook 1a kunnen heten.

[2] C. Dekker (red.), Geleerd & Gelovig (G&G). 22 wetenschappers over hun leven, werk en God, Kampen 2008.

[3] In de theologie wordt dat 'analogia entis' genoemd.

[4] Carlo Beenakker's Domino Day en kijkdoosvergelijking. Miljoenen dominostenen die omgaan als de eerste wordt aangestoten. Ingrijpen is verboden. Als God zou moeten ingrijpen is zijn creatie mislukt (moderne vertaling van het deïsme) G&G, p. 14; De kijkdoosvergelijking: Je mag door het gaatje naar de schepping kijken. Als je het deksel eraf haalt en er van bovenaf op kijkt, bederf je de illusie. G&G, p. 15.

[5] Een schriftopvatting waarbij alleen vastgehouden wordt aan de letter en de historiciteit van wat geschreven staat.

[6] G&G, p. 48.

[7] Onno van Schayck, hoogleraar preventieve geneeskunde in Maastricht, G&G, p. 279.

[8] Zoals Jan Benedict Steenkamp, G&G, p. 164vv.

[9] G&G, p. 90vv.

[10] G&G, p. 115: een Weberthese. Max Weber is overigens bekender vanwege zijn these dat het Calvinisme en de opkomst van het kapitalisme samenhangen!

[11] G&G, p. 9.

[12] Hendrikse, Kl., Geloven in een God die niet bestaat. Manifest van een atheïstische dominee, Amsterdam 2007, p. 52: "Ga maar, dan ga ik met jullie mee." Verder: p. 130: "Iets wat groter is dan wijzelf en zonder ons is het niets." Ook bijv. p. 152: 'iets' wat met ons meetrekt en aan ons bestaan richting en uitzicht geeft; De uitdrukking dat 'God gebeurt' of 'geschiedt' (p. 122) komt door het hele boek heen voor.

[13] A.w., p. 152; Voor de ontwikkeling van dit theïsme zie vooral p. 50vv.

[14] A.w., p. 147, p. 149.

[15] A.w., p. 137.

[16] Een term die door Hendrikse zelf aangemunt wordt. Zie p. 100vv.

[17] A.w., p. 116.

[18] A.w., p. 154v.

[19] A.w., p. 117: Waarover men niet kan spreken, moet men zwijgen.

[20] A.w., p. 169.

[21] NB: Whitehead zou van 'superject' gesproken hebben!

[22] Paul Tillich (1886-1965), Duitser van geboorte. Studeerde theologie en filosofie. Doceerde in Dresden, Leipzig, Marburg en Frankfurt. Werd in 1933 door de Nazi's van zijn leerstoel ontheven. Week uit naar Amerika waar hij werkte aan het Union Theological Seminary, New York. Ook was hij University Professor van Harvard. Hij schreef zijn Systematische Theologie pas op 65 jarige leeftijd: de vrucht van een leven lang academische arbeid. Alfred North Whitehead (1861-1947) was Brits-Amerikaans filosoof, natuurkundige en wiskundige. Werkte samen met Bertrand Russell aan een onderzoek naar de grondslagen van de wiskunde. In 'The Principle of Relativity' nam hij een kritische positie in tegenover Einstein. In 1924 werd hij benoemd aan de Harvard University te Cambridge (V.S.) als hoogleraar filosofie. Van toen af schreef hij een reeks werken op algemeen filosofisch en vooral ook metafysisch gebied.

[23] P. Tillich, Systematische Theologie I, p. 16. Verder SyTh. We citeren de Duitse uitgave (Stuttgart, Bd I: 1958; Bd II: 1958; Bd III: 1966).

[24] Zoals dat het geval is bij de theïstische God die weliswaar beschouwd wordt als supremum esse (Opperwezen!) maar daarmee wel onderworpen wordt aan de subject-object-structuur van de werkelijkheid (waarvan Hij juist de Grond is)!

[25] P. Tillich, SyTh I, p. 240.

[26] Netter gezegd: uit de secundaire literatuur.

[27] P. Tillich, SyTh III, p. 21: "Zur gleichen Zeit entstand in Amerika die 'Prozessphilosophie', die ihren Vorläufer im Pragmatismus, vertreten durch James und Dewey, hatte und zur vollen Höhe durch Whitehead und seine Schüler geführt wurde. Der Begriff 'Prozess' ist weniger doppelsinnig als der Begriff 'Leben', aber auch inhaltsarmer." NB: Deel 4 van de SyTh (in Bd III) gaat over het leven en de Geest.

[28] Het 'Schicksal' is reeds in de eeuwige idee aanwezig! De meest duidelijke exponent van dit denken vinden we bij Hegel: de Absolute Geist die zichzelf verwerkelijkt door de geschiedenis heen.

[29] P. Tillich, SyTh I, p. 289v.

[30] Voor Whitehead heeft de werkelijkheid een proceskarakter. Een actuele entiteit wordt door hem als volgt omschreven: "Actual entities' - also termed 'actual occasions' - are the final real things of which the world is made up. There is no going behind actual entities to find anything more real." (Process and Reality (verder PR), Corrected Edition, p. 18) In zijn eerdere werk spreekt Whitehead ook wel van 'event'. De beste Nederlandse vertaling is wellicht 'gebeurtenis'. Daarin zit het woord 'beuren' dat naast 'opbeuren' ook 'verkrijgen' betekent. Het wordingsproces van een actuele entiteit noemt Whitehead 'concrecence'. Er is een samengroeien van 'settled past' en aangeboden mogelijkheden (eternal objects). Zo ontstaat er een 'newly patterned present'.

[31] Zoals bijv. ook de eeuwige materie bij Aristoteles.

[32] PR, Corr. Ed., p. 222: "The creativity is not an external agency with its own ulterior purposes."

[33] "The ontological principle asserts that 'every condition' to which the process of becoming conforms in any particular instance, has its reason either in the character of some actual entity in the actual world of that concrecence, or in the character of the subject which is in process of concrecence." (PR, Corr. Ed., p. 24) Vgl. p. 373: "According to the ontological principle there is nothing which floats into the world from nowhere."

[34] Thomas E. Hosinski, Wat gebeurt er in Gods naam? Een nieuwe kijk op wereld, God en religie vanuit het procesdenken van Alfred North Whitehead, p. 42v.

[35] PR, Corr. Ed., p. xii: "I am also greatly indebted to Bergson, William James, and John Dewey."

[36] Aangeboden mogelijkheden die de actuele entiteit verlokken (lure) tot een beslissing. Zie noot 30.

[37] Th. E. Hosinski, A.w., p. 194vv.; zie ook P. Oomen, Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen, p. 271vv.

[38] De ontvangende en integrerende fase in God.

[39] Zie boven: de metafysische noodzakelijkheid van God.

[40] Hiermee houdt Whitehead de mogelijkheid van het kwaad open.

[41] Voor wat betreft deze notities over God en de creativiteit: Zie ook Hosinski, a.w., p. 254vv.: God, creativiteit en metafysische samenhang.

[42] Waar Tillich legerpredikant was!

[43] PR, Corr. Ed., p. 342v.

[44] PR, Corr. Ed., P. 348.

[45] Wij hebben overigens in de kring van het Tillich Genootschap in dit opzicht het nodige in huis. Te denken is aan de dissertaties van Teije Brattinga en Haijo de Jonge, getiteld resp. Theologie van het socialisme (1980) en Walter Rauschenbusch en de werkelijkheid van het Godsrijk.

[46] Vgl. het Engelse woord 'timing'.

[47] Zie mijn 'Kairos en het eeuwige nu. Een onderzoek naar de verhouding tussen het presentische en het futurische in Tillich's theologie van de geschiedenis', p. 158v.

[48] Het voor Tillich belangrijke begrip van de participatie: een plant wortelt in de aarde. Dat is niet een 'naast-elkaar' maar een 'deelhebben-aan'.

[49] 'Creativity' is the principle of novelty. An actual occasion is a novel entity diverse from any entity in the 'many' which it unifies. Thus 'creativity' introduces novelty into the content of the many, which are the universe disjunctively. The 'creative advance' is the application of this ultimate principle of creativity to each novel situation which it originates." (PR, Corr. Ed., p. 21); Thus the 'production of novel togetherness' is the ultimate notion embodied in the term 'concrecence'. PR, Corr. Ed., p. 21)

[50] Over de eerste Category of Explanation zegt Whitehead op p. 28 van PR, Corr. Ed.: It follows from the first category of explanation that 'becoming' is a creative advance into novelty.

[51] This initial phase (the initial phase of the 'subjective aim') is a direct derivate from God's primordial nature. In this function as in every other, God is the organ of novelty, aiming at intensification. PR, Corr. Ed., p. 67; Whitehead spreekt ook wel over God als 'goad (stimulus) towards novelty' en samen met 'order' is novelty een 'instrument of his subjective aim which is the intensification of formal immediacy'. PR, Corr. Ed., p. 88.

[52] PR, Corr. Ed., p. 187, 253; Vgl. P. Oomen, a.w., p. 191.

[53] Voor een leerzaam overzicht zij verwezen naar P. Oomen, a.w., p. 300vv. Men leze ook het vijfde deel van PR hfdst. 2: 'God and the World'. Elizabeth M. Kraus in haar Companion to Whitehead's PR: "The text is more appropriate for meditation than for critical analysis... more romantic, less metaphysical..." (p. 159)

[54] P. Oomen, a.w., p. 310.

[55] P. Oomen, a.w., p. 311. NB: prehenderen is een neologisme van Whitehead. Lees: in zich opnemen.

[56] Ieder ervaringsgebeuren moet beschouwd worden als door zichzelf veroorzaakt!

[57] Een zeer 'technische' kwestie! Kan dat ueberhaupt het geval zijn? Kan God als actuele entiteit een superject worden met afsluiting van de concrecence in de satisfactie? Dit terwijl er groei is in God? Kan Hij objectief onsterfelijk

zijn terwijl Hij incompleet is? Kan God objectief onsterfelijk zijn met behoud van zijn subjectieve onmiddellijkheid? Een interessante discussie. Hartshorne leert om die reden dat God geen enkelvoudige actuele entiteit is, maar 'een persoonlijk geordende gemeenschap van gebeurtenissen'. (Hosinski, a.w., p. 267v.)

[58] Tijdens het schrijven van deze passages bracht ik een vakantie door in Zuid Limburg. Een wandeling bracht mij langs een huis met de gevelspreuk: "Wie kan keeren de hand des Heeren." Dat is niet precies wat Tillich en Whitehead bedoelen.

[59] Bij Tillich is dat de spanning tussen de essentificatie in het 'eeuwige nu' en een trinitarische afloop van de geschiedenis (zoals bijv. zichtbaar wordt in zijn *The Courage to Be*). Bij Whitehead is dat de spanning tussen Gods everlastingness en Gods 'groeierende satisfactie'.

[60] P. Tillich, *SyTh II*, p. 18: "Das Sein Gottes ist überpersönlich. Aber 'überpersönlich' ist nicht unpersönlich."

[61] PR, Corr. Ed., p. 351.

[62] P. Tillich, *SyTh I*, p. 76: "Beim Gebrauch der Methode der Korrelation schlägt die systematische Theologie folgenden Weg ein: Sie gibt eine Analyse der menschlichen Situation, aus der die existentiellen Fragen hervorgehen, und sie zeigt, dass die Symbole der christlichen Botschaft die Antworten auf diese Fragen sind."

[63] P. Tillich, *In der Tiefe ist Wahrheit; Das Neue Sein; Das Ewige im Jetzt*.

[64] *Science and the Modern World* (verder SMW), p. 139, Chapter IX, Science and Philosophy.

[65] SMW, p. 147v.

[66] SMW, p. 152.

[67] Idem

[68] SMW, p. 181vv.

[69] SMW, p. 185: "The clash (sc. between science and religion) is a sign that there are wider truths and finer perspectives within which a reconciliation of a deeper religion and a more subtle science will be found."

[70] SMW, p. 188: "The result of the continued repetition of this undignified retreat, during many generations, has at last almost entirely destroyed the intellectual authority of religious thinkers."

[71] SMW, p. 189.

[72] SMW, p. 189: "The great point to be kept in mind is that normally an advance in science will show that statements of various religious beliefs require some sort of modification. It may be that they have to be expanded or explained, or indeed entirely restated. If the religion is a sound expression of truth, this modification will only exhibit more adequately the exact point which is of importance. This process is a gain. In so far, therefore, as any religion has any contact with physical facts, it is to be expected that the point of view of those facts must be continually modified as scientific knowledge advances. In this way, the exact relevance of these facts for religious thought will grow more and more clear. The progress of science must result in the unceasing codification of religious thought, to the great advantage of religion."

[73] Ben A. Crul, Een niet-bovennatuurlijke, niet-almachtige, bovenmenselijke God; een handboek ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie', Inleiding bij David Ray Griffins boek "Reenchantment without Supernaturalism", Hernieuwde bezieling zonder bovennaturalisme.

[74] Augustinus, De doctrina christiana, boek II, hoofdstuk 40: "Wat door de heidenen naar waarheid gezegd is, moeten we ten eigen nutte aanwenden." Hij beroept zich daarbij op de Israëlieten die met goud en zilver uit Egypte trokken. Dit volgens Gods bevel. Bovendien was Mozes al eerder opgevoed in alle wijsheid van de Egyptenaren, waar hij later dankbaar gebruik van maakte. Zo zal alle wetenschap van de volkeren als het ware geconfisceerd worden. Constante Marabelli stelt dat Augustinus hiermee een christelijke wetenschap mogelijk maakte. In: Atlas des Mittelalters, Stuttgart 2007, Kap. 4 (Das neue Wissen: 'Die christliche Kultur' von Augustinus)

[75] Een van de mooiste voorbeelden daarvan heb ik altijd gevonden de wijze waarop Thomas van Aquino (leerling van Albertus Magnus) de transsubstantiatie verklaart. Bij de consecratie veranderen de wezenseigenschappen van brood en wijn, maar de toevallige eigenschappen blijven dezelfde.

[76] Lees: Hans Blumenberg, Legitimität der Neuzeit.

[77] Lees: Keith Tomas, Religion and the Decline of Magic.

[78] Hierboven is al gerefereerd aan Whiteheads SMW waarin hij scherpe wetenschapsfilosofische analyses geeft.

[79] "...das Christentum mit der Barbarei, und die Wissenschaft mit dem Unglauben." Uit zijn beroemde (tweede) Sendschreiben an Lücke, Schleiermacher-Auswahl, Siebenstern, München/Hamburg 1968, p. 146

[80] D. Bonhoeffer, Verzet en overgave, vert. Tielens, Baarn 1981, 260-261, brief aan Bethge vanuit Tegel, 29 mei 1944: Wij mogen "God niet gebruiken om de lacunes in onze kennis aan te vullen, want dan wordt God teruggedrongen naarmate de wetenschap vooruitgaat en die vooruitgang is niet te stuiten. Dan is God constant op de terugtocht. In wat we kennen moeten we God vinden, niet in wat we niet kennen. God wil begrepen worden in de opgeloste, niet in de open vragen."

[81] Sommigen zijn enthousiast over het werk van Arthur Peacocke. Toch heb ik het gevoel dat God ook bij hem een veredelde 'gaatjesvuller' is: "Einsteins inzichten aan het begin van de twintigste eeuw onthulden niet alleen dat het licht het snelste signaal is dat kan worden verzonden in het universum, maar hebben ook het begrip tijd gespecialiseerd en het begrip ruimte getemporaliseerd. Beide begrippen zullen voortaan in samenhang met elkaar moeten worden begrepen. Zelfs 'gelijktijdigheid' blijkt afhankelijk van het referentiekader waarin we ons bevinden en de relatieve snelheid ten opzichte van hen die zich in andere referentiekaders bevinden. Veel hiervan leidt tot resultaten die tegen-intuïtief zijn, niet in de laatste plaats bij de fundamentele identificatie van materie en energie, die volgde uit Einsteins analyse. ...Daarom dient de door ons veronderstelde Ultieme Werkelijkheid, die bestaan geeft aan alles-wat-is, anders te zijn dan en uit te stijgen boven de materie-energie-ruimte-tijd. Hieruit volgt dat de gepostuleerde Ultieme Werkelijkheid in alle ervaren ruimte en tijd aanwezig moet zijn - en dus alomtegenwoordig en eeuwig is, terwijl ze alle geschapen ruimte en tijd, materie en energie transcendeert." Uit 'Hoe verlangt de wetenschap naar God? Het einde van al ons zoeken, Baarn 2003, p. 61.

[82] Eugene Thomas Long, Handbook of contemporary Philosophy of Religion, Vol I: Twentieth-Century Western Philosophy of Religion 1900-2000, Kluwer Academic Publishers, p. 359: "Perhaps the most significant contribution of process philosophy to contemporary studies of religion is its conception of God in which it has sought to reconcile the thinking of science, philosophy and theology. In contrast to classic theism with its emphasis upon the utter transcendence, immutability and impassability of God, Whitehead seeks to capture both the transcendence of God and the active involvement of God in the world."

[83] Schepping of evolutie? Wat geloof bij? Meer informatie op <http://www.creatie.info/>. De start van de huis aan huis verspreiding van deze folder was op 19-02-09 te Urk.

[84] Niet alleen in de boven genoemde folder beluisteren we twijfelachtig geluiden. Jammer genoeg ook in een blad als bijvoorbeeld 'Credo' (Confessioneel Gereformeerd Maandblad). Lees jrg. 36 nr. 4 april 2009 p. 16: J.P. Strietman over 'Darwin en de Halipegus'.

[85] De vraag naar de ontarding van religie in ideologie en de godsdienstige legitimering van geweld.